

"На утвор"

Леонід Мосендз

Сьогодні голова почав збори з вельми таємничою міною. Але його очі блищали інакше, ніж завжди, і кутки уст підносилися від стримуваного усміху. Ми знали вже, що з цього буде якийсь жартівливий парадокс, або ґротескний жарт.

— Отож, панове, довідався я перед кількома днями про епохальний американський винахід: немає більше старости! Всі діди омолодяться швидко, дешево й елегантно! І молоді пані стануть ще молодші! Не рекляма, а факт!...

— Не тягни, Давиде! Швидше цю таємницю до загального відома! І адресу, і число телефону. Декому з нас такий винахід саме на часі!... Швидше! У чім він полягає? — почали веселі голоси.

— Панове! У чім полягає цей винахід, — я не знаю. Знаю лише, що переведення його в життя надзвичайно просте. Навіть блискуче, як усі геніальні винаходи. Уявіть собі величезну машину. Щось середнього між молотилкою й доброю українською піччю. Сила всіляких підойм, кранів і стрілок... З-заду двері й спереду двері. З-заду до машини впускають сотню підтоптаних панів, чи підстаркуватих пань. Машину пускають у рух. А за певний час з передніх дверей виходить дев'ятдесять молодих, елегантних паничів, чи панночок. Хоч зараз на залицання...

Загальний сміх перервав виклад:

— А де ж поділося десять решти?

— Десять решти? У цім то й уся істотність винаходу: сотню старих переробити на дев'ятдесять молодих. А кожен десятий іде в цім процесі, як кажуть, "на утвор"... Як мак, що розтирається по макітрі...

Сміх дужчав. Ні, той Давид! Завжди він щось таке втне!

— Але, як кожен великий винахід, — продовжував Давид, — зустрівся й цей з цілковитим непорозумінням суспільства. Та з таким, що й досі ще не був випробуваний.

— А чому? — сміялися ми далі.

— Та, бачите, кожен з кандидатів омолодження боїться, що саме він піде "на утвор". Що він буде отим десятим, на рахунок якого омолодиться дев'ять решти. Так досі й стоїть велетенська машина без ужитку...

Коли сміх і жартівливі завваги затихли, Давид продовжував далі:

— Чи не здається вам, панове, що в цім неуспіху жартівливого винаходу захована якась істотня правда? Я з свого боку певен, що якби таку машину справді винайшли, — вона б стояла невживана. Бо ризико знищення було б страшніше навіть ніж певність старечого маразму[10]). Вмирали б, трусилися б від сенільного розкладу, а до машини добровільно не відважилися б. А чому, думаєте? Лише тому, що така машина оперує з масою, товпою. Винайдіть таку машину для одного-двох людей, дайте там не десять відсотків ризика, а всіх дев'ятдесять — і від кандидатів не можна буде відкараськатися. Бо сто осіб уже творить юрбу, яка не має волі індивідуальности, а лише властивості

маси: вагання, панічність, страх перед ризиком.

Згадайте, панове, як у війську, коли треба було йти в розвідку, часом найстрашнішу й найнебезпечнішу, все знаходилися добровольці. А хто був старшиною, пригадає, як часом неможливо було, як кажуть, "зняти з місця", себто піднести з землі, до атаки заляглу частину. Навіть тоді, коли гарматна канонада нищила заляглу лінію, і атака була б лише спасінням сотень даремних жертв. Бо в одиничному змаганні з небезпекою має кожна одиниця в глибині своєї свідомости пересвідчення, що переможе небезпеку, обаламутить смерть і вийде побідником. Оце пересвідчення, що живе в людині і при найризикантніших грах з смертю, є властивістю лише індивідуальности. Але де тільки з одиниць згурмиться натовп — це пересвідчення десь безслідно зникає. І на місце його приходять усі статичні якості мас.

Ще яскравіше, ніж на війні, виявилися ці різниці між масою й одиницею за доби визвольної боротьби в нас на Україні. Ви пам'ятаєте лютування надзвичайних комісій. Пам'ятаєте, як часом ув'язнена маса здорових, сильних, молодих мужчин давалася катувати кільком миршавим чекістам. Знаєте, може, як майже ціла сотня в'язнів копала собі спільну яму, а опісля по одному, по два падала до тієї ями трупом. А вистачило б, може, кинутися всім разом, навалитися на сторожу. Ну, загинуло б кілька! Хай половина! А решта втікла б! Але ні! Покірно підставляли свої голови під чекістські нагани... Правда, були й інші ще причини такої пасивности. Але головна з них — почуття масовости, яке відбирає в складовій одиниці волю й розгляд. Я сам цьому довго не вірив, аж поки не переконався на власній шкірі.

Було це в одному великому подільському місті.

З підробленими паперами на ім'я одного вигаданого вчителя, був я тоді зв'язковим між кількома повстанчими відділами. Не дивлячись на часті перевірки, облави й "чистки", мій документ ані разу ще не викликав жадних підозрінь. Село, де я ніби мав бути вчителем було глухе й далеко від міста. Мало було правдоподібности, щоб мене хтобудь знав. І так за деякий час я звик до певної безпеки й не сумнівався, що я дійсно вчитель народньої школи, Корній Остапчук.

У повіті в той час лютували надзвичайні комісії. На втіху з зайнятих повстанцями південних околиць, вони знаходили притулок у нашому місті. І звичайно без діла не сиділи. З цілого повіту до міста звозили контрреволюцію. Підвали великих будинків, зайнятих різними чеками, були повні в'язнів. Урядовці цукроварень, і великих економій, священики, купці... Але найбільше селян, звичайних хліборобів, обвинувачених у куркульстві, бандитизмі, контрреволюції. Стогоном стогнав повіт...

Щоб звільнити всіх цих в'язнів ми плянували на місто напад. Але для цього нам треба було добре знати, де знаходяться головні чекістські в'язниці. За пару день я зібрав усі потрібні відомості й звечері вирушив з міста. А вже за кілька годин мене з мало почесною охороною два чекісти вели назад до міста. Бо якійсь випадковій патрулі не сподобалися мої папери, до речі дуже добре підроблені.

Духотливої серпневої ночі мене знов довели аж на край міста. Там у великій будові колишньої повітової скарбниці розташувалася Чека. Двоє провели мене через широкий

вестибюль, де куняло кілька озброєних вояків, а потім до довгого коридору. Праворуч і ліворуч самі двері, як це буває в будовах великих урядів. Широкі сходи вели до горішніх поверхів і на них озброєний вартовий чадів махоркою. Високо під стелею блимала електрична лампочка. Було нестерпно душно й тхнуло найогиднішим смородом світу: випарами брудних людських тіл. Та жадного страху я не відчував. Скорше якесь зацікавлення, сам попавши до тієї грізної Чека, звідкіля мало хто вертався до життя. Так, мабуть, відчуває себе дурне теля на різні, поки ще не відчуло паху крові.

Один з чекістів просто відчинив ближчі до сходів двері, штовхнув мене і знов рипнув ключем. А я, спіткнувшись об якесь тіло, простягся через кілька ніг. Під руками теж були самі ноги. А в камері загуло й загурчало, як у шершневому гнізді. Я обережно присів навкорачки і з цього положення оглядав кімнату. Була це велика, висока зала. Жадного освітлення в ній не було, крім сірого сутінку ночі, що струмив через вершки вікон, знизу забитих дошками. Коли мої очі звикли до цієї сірої невиді, я розпізнавав дерев'яні нари довкола цілої залі. На них покотом попростяглися людські тіла. Такі ж тіла лежали тісно одне біля одного на підлозі, і їхні ноги стирчали густо з-під нар. Цих ніг було більше двохсот. Повітря було жахливе... За хвилину все довкола знову спало, але неспокійним сном. Хтось стогнав, бурмотів, викрикував і несамовито зойкав. Я сидів на землі, обхопивши руками підопхані під бороду коліна, і жадні думки не зроджувались у моїй голові. Пригадую лише, що нестерпно хотілося курити.

Опісля прийшла якась охляла дрімота, я поклав голову на руки... і пробудився від міцного й болючого стусана чоботом у бік. Як куля я вилетів догори, не усвідомлюючи ані місця, ані часу. Опритомнюючи, я бачив, що в розчинених дверях стоїть з ліхтарями кілька шкіряних людей. Один з них, мабуть, і копнув мене ногою. Він стояв тепер на моєму місці і з засмальцованого паперу читав прізвища.

У цій кімнаті, де передтим було стільки звуків сонної маси, тепер було тихо, як у могилі. У цій напруженій тиші викликувані прізвища звучали останнім присудом. А відсуджений вставав, навіть похапливо вставав, його очі запобігливо оберталися в очницях, він смиренно наближався до дверей. А там його хапали за плечі й виштовхували геть.

Бачили ви, панове, як у гірській колибі доять вівці. Навіть не мекаючи, товпляться вони до вузької вулички, де м'язисті руки вівчарів витискують з їхніх вимен молоко. Таким самим гуртово-отарним, покірно-бездушним був цілий процес викликуваних людей. І куди ж? На смерть!... А вони навіть товпилися, як ті вівці перед дійкою!... У розчинені двері було видно, що так само виводили і з інших камер. Лайка, тупіт ніг і брязкіт рушниць наповнювали будову.

Від нас узяли кілька осіб, замкнулись двері, і знов камера була сама. І тоді в ній сталося те, чого я ніколи передтим не бачив і ніколи потім не забув. Так ніби попустило якесь напруження, і ціла ця юрба заголосила. Один лаявся, другий реготав немов збожеволілий, третій плакав, аж заходився, як мала дитина. Хтось стовнав якимось огидним собачим скавулінням...

Панове! Людина гидка, коли пониженням власної гідности хоче вижебрати собі

життя. Але немає гідкішого видовиська, як бачити людину, що попустила своєму тілу з радощів визволення од смерти. А коли таке станеться з якою сотнею людей — можете собі уявити, яке це видовисько...

Надійшов день. Я роздивлявся по камері. Нас було більше сотні мужчин всіляких професій, станів і віку. Найстаршим був старий священик, що сидів у кутку й щось без устанку бурмотів. Він збожеволів, але його лишали між нами. Наймолодшими — два брати, майже дітваки, заложенники за брата-повстанця.

День був як день у кожній, мабуть, в'язниці. Лише над міру брудний, огидний, смердючий. А того страху перед можливим викликом уночі було менше, ніж би я міг сподіватися. Але приходила духотлива ніч, камера занурювалася в тьм'яний сон, і перед світанком повторювалося попереднє. А на третю ніч і я вже підляг тому ж психозу відсуджених. Коли шкіряна людина під світлом ліхтаря читала одне прізвище за одним, я нікого не бачив, не чув, не розумів. Усі мої нап'яті змисли тремтіли від очікування. А за кожним прізвищем, яке не було моїм, серце ніби зривалося в якусь безодню полегшення.

Уже першого дня я почав думати про втечу. Спершу сам. Але перспектив, здається, не було жадних. Заґратованих вікон не виламати, стін не розбити. Та й як би це все робилося під сотнею очей? Потім прийшла думка підбурити цілу камеру. Кинутися рано всім на чекістів, пробитися до вестибюлю, на вулицю... Я придивився до кількох осіб і кожному зокрема звірився з своєю думкою. Але зустрів не недовір'я, а просто таки жах. Ні, ні! Цього, мовляв, абсолютно не можна перевести! Це ж, мовляв, смерть напевно!... А в очах починав світитися вогник того страху, що робив з нас кожного перед ранком худобу.

Ми, панове, в тій камері були, як у знанім романі Велза zdeґенеровані рештки людства на землі. В дитячій безтурботності живуть вони день, а вночі збиваються од страху до первісної купи. Бо з них тоді вибирають собі їжу жорстокі підземні мешканці. І ми вдень були людьми, а під ранок трусилися й тремтіли, як драглі на возі. А сама думка про те, що кожен день має передранковий смерк, відбирала в нас волю й параліжувала енергію. Не було нам жадного виходу, крім однієї непевної надії, що нас повстанці звільнять скорше, ніж поволі "виведуть у розход" шкіряні люди...

Аж четвертої чи п'ятої ночі, коли з нашої камери виводили чергову партію смертників, а я, коцаючи зубами, тремтів під дверима, виплило мені на поверхню свідомости, що ключ у дверях не коцнув. Від цього усвідомлення мене нараз перестала трясти пропасниця. Я підліз під двері й почав на них вельми поволі, обережно натискати. Вони подавалися. І від цього факту мене затрусило знову вже від радости. Та так, що я аж мусів себе вкусити за руку, бо здавалося, що я тієї радости не витримаю й крикну.

Я тиснув на двері далі й розсунув їх на пів цяля. Цього було досить. Прилягши до щілини, я цілим своїм еством віддався очам і вухам. Було, може, з година після того, як затихли мотори авт, якими відвезли кудись останні жертви. По коридорах ще переходили зрідка якісь особи. На двір і з двору. І вартовий ходив рівними кроками від

одного кінця коридору до другого. Його ноги в правильних інтервалах часу мигали біля щілини моїх дверей. Уже починався ранок. Я глипнув на камеру. Вона спала своїм важким передранковим сном. І я раптом вирішив...

Так ясно й логічно мій мозок не працював, мабуть, ніколи. Я розщепнув сорочку, скуйовдив волосся і знов притиснувся до дверей. Одним оком спостерігав камеру, другим чатував на наближення вартового. Двері були майже проти виходу до вестибюлю, поруч зі сходами на другий поверх.

І ось, коли силвета вартового мигнула перед щілиною, а це значило, що він іде до дальшого кінця коридору, я рішучо натиснув на двері. Вони без рипу подалися й саме настільки, що я боком вислизнув у коридор, знов закрив двері і бистрими двома кроками навшпиньках став на першому сході. А в цей мент вартовий дійшов до кінця коридору й обернувся. Я ж, однією рукою скребучи потилицю, а другою цілком протилежне анатомічне місце, ступив байдуже зі сходів у напрямку до виходу. Серце калатало мов несамовите. Але, позіхаючи на всю губу, і завзято скребучись, я робив свої повільні кроки.

Звичайно, вартовий мене бачив. Але ж я йшов з другого поверху, де містилися канцелярії й помешкання чекістів. Він ступав вартовим кроком, і майже з ним у ногу я перейшов через двері до вестибюлю. Він навіть не звернув на мене уваги, так природно виглядала моя поява в коридорі. І хоч у середині в мене аж палахкотів неспокій, але назовні я залишався цілком і природно спокійним.

У передсінку сторожа спала. Але таксамо спокійно й байдуже я підійшов до вихідних дверей і став на ганку. У передранковому світлі перед мною була вже досить ясна вулиця. Порожня, широка, рівна, вона манила лише скочити з кількох сходів. Але перед мною ще стояв один вартовий. Він здивовано оглядав мене. Я ж стояв, позіхаючи, тручи очі і шкрябаючись з усієї сили, де лише міг досягти руками. І з останнім позіханням пустив до ранкової світляности найпаскуднішу московську лайку.

— Спать не дают, трам їх тарарам! Удень би тих бандітов вивозили. А то збудять, а людина потім заснути не може, трам-тарарам...

Ви ж, панове, пам'ятаєте з революційної доби, що чим довшою й бруднішою була лайка, тим революційнішим уважався її автор. Я бачив, як у вартового ослабло напруження лицевих м'язів і зник вираз здивованого недовір'я. Він закинув рушницю за плече й ступив до мене на східці.

— Правда, товаришу, — вирішив і він. — А чи не маєте часом цигарочку?

Його обличчя було нарівні з моїм поясом, і він дивився на мене, задерши голову. Я зробив до нього крок, роблячи рух, ніби хочу засунути руки до кишені штанів й з усієї сили вдарив його ногою в зуби й одночасно кулаком по голові. Він ще не встиг впасти, а я вже мчав по вулиці.

Якась хижа, несамовита радість руху, льоту підхопила мене. За собою я чув крики, стрілянину. Але в звірячому очманінні стрибав через якісь канали, перелазив якісь паркани, лишав на всіх перепонах кавалки одягу й шкіри. Ніщо не зупиняло мене. Я навіть не оглядався. Лише крутився між городами передмістя, дістався на поле і гнав

усе далі й далі.

Сонце вже високо стояло на небі, коли я нарешті опритомнів. Я лежав у якійсь незнайомій балці, між терном і все моє тіло було одним болючим місцем. Але притомність впорскнула до мене нову енергію. Я схопився і, ховаючись в кущах, дістався до вільного простору піль. Недалеко було село. У нім я вже був у безпеці...

Ця пригода зо мною затримала наш наступ на місто. Але коли ми його нарешті здобули, то з кількох тисяч в'язнів, — тих найздоровіших, наймолодших, — встигли визволити лише кількасот. Решті влаштували спільний похорон. Оскільки змогли знайти їх і пізнати... Від тих, що йдуть "на утвор", слідів звичайно не залишається...